

Тема 6. Громадянське суспільство і влада

План лекції

1. *Громадянське суспільство: поняття, генезис, основні ознаки.*
2. *Передумови виникнення громадянського суспільства та його структура.*
3. *Конституціоналізм як режим взаємовідносин держави і громадянського суспільства.*

Починаючи дослідження першого питання теми, важливо звернути увагу на зміст поняття "громадянське суспільство". Помилковим є розуміння того, що діяльність людей головним чином пов'язана із задоволенням *загальнозначущих потреб*. В дійсності абсолютна більшість людей зайнято задоволенням самих різноманітних *приватних інтересів і потреб*, які реалізуються в сфері повсякденного життя.

Для задоволення приватних інтересів та потреб люди створюють *неполітичні інститути*: сім'ю, церкву, недержавні ЗМІ, установи культури, наукові, професійні та спортивні об'єднання, асоціації та союзи.

Повсякденне життя індивідів, його первинні форми складають сферу громадянського суспільства. Коли приватні, повсякденні потреби окремих індивідів стають актуальними для конкретних соціальних груп та їх реалізація зачіпає інтереси і становище інших соціальних утворень, тоді ці потреби отримують політичну значимість. Іншими словами, коли вони не можуть бути вирішеними без втручання держави.

Поняття "держава" і "громадянське суспільство" відбивають різні сторони життя суспільства, які протистоять одна одній.

Громадянське суспільство складає сферу абсолютної свободи приватних осіб у стосунках між собою. Воно постає у вигляді соціального, економічного та культурного простору, в якому взаємодіють вільні індивіди, які реалізують приватні інтереси.

Держава, навпаки, представляє собою *простір тотально регламентованих взаємовідносин* політично організованих суб'єктів: державних структур, політичних партій, груп тиску і т.п.

В реальному житті суспільства поділ суспільства на громадянське суспільство та державу є *достатньо умовним*, але в науці він необхідний для того, щоб зрозуміти механізми суспільного життя, ступінь свободи індивідів та рівень політичного розвитку.

Таким чином, на підставі зазначеного можна зробити висновок, що *громадянське суспільство являє собою сукупність міжособистісних відносин та сімейних, суспільних, економічних, культурних, релігійних та інших структур, які розвиваються в суспільстві поза межами і без втручання держави.*

Термін "громадянське суспільство" можна зустріти ще в *античних авторів*. Вихідні категорії для осмислення цього поняття запозичені з повсякденної дійсності Стародавньої Греції та Риму. Але самого цього явища в античному світі *не було і не могло бути*, "політія" являла собою злитне існування суспільства та держави.

Лише в *надрах середньовіччя* починають визрівати суб'єкти громадянського суспільства: *чернецькі ордени; купецькі гільдії; ремісничі корпорації*. Перехід від середньовіччя до *Нового часу* був відзначений *формуванням громадянського суспільства та усвідомленням відмінностей* між ним та державою. **Дж. Локк** – засновник лібералізму – вперше поставив особистість вище суспільства та держави, а основою свободи індивіда вважав *приватну власність*. У період *Просвітництва* Ш. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, А. Фергюсон одноманітно *визнають верховенство* громадянського суспільства над державою.

Особлива роль у розробці концепції громадянського суспільства належить *Георгу Вільгельму Фрідріху Гегелю (1770-1831)*. Він розглядав громадянське суспільство як *сукупність індивідів*, які задовольняють свої потреби за допомогою праці.

Основою громадянського суспільства він вважав *приватну власність*, але *рушійною силою* історичного прогресу він вважав не громадянське суспільство, а *державу*.

Відкидаючи тезу Г. Гегеля *про первинність держави* по відношенню до громадянського суспільства, *Карл Маркс* розглядав останнє як *фундамент всього людського суспільства*. На його думку, сукупність економічних, виробничих відносин індивідів та відповідні їм виробничі сили складають **базис** суспільства, який обумовлює надбудову: політичні інститути, право, мораль, релігію, мистецтво і т.д.

Згідно з марксистським вченням, держава – *інструмент політичного панування* класу, який утримує в своїх руках засоби виробництва. Подолати розрив між громадянським суспільством та державою можливо *шляхом створення нового типу суспільства* – комуністичного, тобто – без держави, в якому вільний розвиток кожного індивіду є умовою розвитку всього суспільства.

Своє бачення змісту громадянського суспільства відбила і **соціал-демократична традиція**, яка заснована на визнанні політики серцевиною громадянського суспільства. За допомогою владних відносин політика пронизує суспільне життя, формує вигляд громадянського суспільства, здійснює стабілізуючий вплив на нього.

Держава, на думку *Йозефа Алоїза Шумпетера* (австро-американського політолога та економіста), повинна брати участь у забезпеченні функціонування громадянських інститутів для гарантування їх демократичного управління та запобігання перетворення якоїсь частини *на безмежну силу*, та того, щоб ринок не підкорив собі суспільство.

Тому соціал-демократи вважали обов'язковим державне регулювання економічних, соціальних та інших процесів, запровадження гарантованого прожиткового мінімуму, страхування та ін.

На сьогодні, *при всіх варіаціях* в західній політичній науці домінують *дві інтерпретації* громадянського суспільства:

Перша розглядає громадянське суспільство як *соціальну категорію* (універсальну), якою позначають простір міжособових відносин, які протистоять державі в будь-яких проявах; *будучи сферою реалізації повсякденних потреб індивідів*, воно *включає весь комплекс взаємодії приватних осіб одна з одною*.

Друга показує громадянське суспільство як феномен західної культури, як конкретну історичну форму існування західної цивілізації, унікальність якої обумовлена балансом **трьох сил**: а) інститутів влади; б) громадянського суспільства; в) автономної особистості. Їх *збалансована взаємодія* була заснована на ідеї прогресу, яка виражена у спрямованості свідомості на постійне удосконалення *людини, громадянського суспільства та держави*.

Далі слід зупинитися на **другому питанні** теми, яке пов'язане з передумовами виникнення громадянського суспільства та його структурою.

Історично громадянське суспільство прийшло на зміну *традиційному, станово-кастовому* суспільству. При *становому ладі* держава практично співпадала з імущими класами та була відокремлена від основної маси населення.

В *традиційних суспільствах* стародавніх та середніх віків *соціальна нерівність* була виражена та закріплена *в праві*: пануюча соціальна група була організована в державу, яка підтримувала станові межі та охороняла привілеї вищих станів, від імені яких здійснювалася влада. В *станових суспільствах* держава регламентувала багато із сторін економічного, побутового, релігійного та духовного життя. Але феодальне суспільство не було абсолютно відокремленим від природи громадянського суспільства: становий порядок дозволяв суспільству зберігати певну незалежність від держави.

Громадянське суспільство за своєю сутністю *буржуазне*. Його основою є юридично вільний індивід. Його *відокремлення* від держави протікало у процесі ліквідації станової нерівності та *роздержавлення* суспільних відносин.

Початок даному процесу було покладено формуванням *представницької держави*, яка виступає від імені всього народу. Для цього необхідно було *законодавче визнання рівності людей* на основі наділення їх *правами та свободами*.

Реальне функціонування громадянського суспільства почалося з прийняття *біллів про права в Англії, США та Декларації прав людини та громадянина у Франції*. Процес створення громадянських суспільств поза західними ареалами *почався в останні десятиріччя*. Сьогодні очевидно, що цей процес на **Сході** буде *значно відрізнятися* від цього процесу на **Заході**.

Для появи громадянського суспільства необхідна цілеспрямована політика з боку державної влади та певні норми суспільного життя.

Можна твердити, що розвитку громадянського суспільства сприяють:

- *класова, професійна та групова свідомість;*
- *готовність брати участь у колективних акціях;*
- *розвиток довірливих початків;*
- *формування раціональної моделі соціальної поведінки (орієнтація на вигоду та наслідки соціальних дій).*

Хоча юридична рівність не означає фактичної рівності і є лише *рівністю можливостей*, але вона створює умови для вияву талантів, здібностей та ініціативи індивіда. Свобода індивіда органічно пов'язана з його *матеріальним благополуччям, наявністю власності, свободою приватного підприємництва*.

Приватна власність є не тільки **основою** громадянського суспільства, але і фактором політичного морального та культурного прогресу.

Важливою умовою функціонування громадянського суспільства є наявність в суспільстві розвиненої **соціальної структури**. Вона в сучасному західному суспільстві вбирає в себе численні групи та прошарки, які розрізняються за соціально-економічними, політичними, поведінковими та іншими показниками.

Сьогодні відбуваються суттєві зміни в структурі класів, страт та соціальних прошарків. В сучасному суспільстві виділяють, як правило, три класи – вищий, середній та нижчий.

Таким чином, головною ознакою та основою громадянського суспільства є законодавче закріплення юридичної рівності людей на основі наділення їх правами та свободами.

Критерієм зрілості громадянського суспільства є ступінь реалізації та гарантій прав людини та громадянина з боку держави.

Важливим є питання про **структуру громадянського суспільства**. Вона багато в чому пов'язана з різноманіттям суспільних інтересів. Оскільки повсякденні інтереси громадян *нерівнозначні*, то й сфери громадянського суспільства *мають між собою певне підпорядкування*.

В *економічній сфері* структурними елементами громадянського суспільства виступають недержавні підприємства, акціонерні товариства, орендні колективи, корпорації та інші добровольці об'єднання громадян, які створені ними з власної ініціативи.

Соціально-політична сфера громадянського суспільства включає в себе *сім'ю, суспільні, політичні організації та рухи, органи суспільного самоуправління за місцем проживання або в трудових колективах та недержавні органи масової інформації*.

Духовна сфера громадянського суспільства передбачає наявність свободи слова, самостійність та незалежність творчих, наукових об'єднань від державних структур.

Третє питання даної теми пов'язане з дослідженням конституціоналізму як режиму взаємин держави і громадянського суспільства. Для того, щоб розпочати вказане

дослідження, слід спочатку звернути увагу на еволюцію взаємин держави і громадянського суспільства.

До появи громадянського суспільства в переважній більшості країн існували абсолютистсько-монархістські режими. Державна влада засобами прямого примусу чи за допомогою правил станової системи жорстко регламентувала життя індивідів. Держава в особі монарха одним станом дарувала деякі права і привілеї, а інших – позбавляла усього.

Перехід від традиційного, феодального суспільства до громадянського, в своїй основі буржуазного, означав появу громадянина як самостійного соціального і політичного суб'єкта з невід'ємними правами й обов'язками.

Перехід від абсолютистсько-монархічного правління до демократії починався, як правило, з підпорядкування держави і громадянського суспільства правовим нормам, із уведення принципу поділу влади, що склали єдину систему конституціоналізму. Однак співвідношення держави і громадянського суспільства, межі втручання держави в життя громадян у різних країнах мали конкретно-історичні форми. На їх основі в політичній теорії виділяють основні *типи або моделі конституціоналізму*.

Англо-американська модель конституціоналізму акцентує увагу на волі як домінуючій цінності, не допускає втручання держави в життя громадянського суспільства, що саме визначає задачі держави.

У Західній Європі відносини між державою і громадянським суспільством склалися інакше і дали іншу модель конституціоналізму – **євроконтинентальну**. Традиції сильної держави, що були відсутні в США й острівній Великобританії, сформували особливий режим відносин держави і громадянського суспільства, що знайшов своє відображення в концепції правової держави.

У силу тривалої еволюції і розмаїтості конкретних форм прояву конституціоналізм як режим відносин держави і громадянського суспільства має різне тлумачення.

За класичним правовим визначенням конституціоналізм, як і парламентаризм, і абсолютизм, являє собою конкретну *форму правління*. **Абсолютизм** – це форма держави, у якому вся повнота влади зосереджена в монарха. У такій інтерпретації конституціоналізм протистоїть абсолютизму як форма правової держави, де відносини між державою і громадянським суспільством регламентуються правовими нормами.

Парламентаризм означає залежність уряду від рішень парламенту. **Конституціоналізм** припускає незалежність уряду від волі парламенту. Прикладом такого розподілу влади може служити система міністерського правління в рамках конституційної монархії. У цьому випадку за конкретний напрямок політики, його здійснення несе відповідальність міністр, призначуваний монархом і відповідальний перед ним.

Формально-правова сторона **конституціоналізму** означає наявність у суспільстві основного закону держави (конституції), що визначає народне представництво, поділ і обсяги повноважень різних галузей влади і гарантії прав громадян. При цьому право визнається обов'язковим і для правителів, і для керованих.

Конституціоналізм як система, що встановлює правові рамки взаємини суспільства й особистості з владою, може бути *дійсним* і *уявним*. Конституціоналізм був способом цивілізованого дозволу протиріч між громадянським суспільством, що набрали силу, і абсолютистською державою. У тих країнах, де громадянське суспільство було зрілим, система конституціоналізму ініціювала процес поступового переходу до демократії, почавши його із дійсного обмеження функцій монарха і розширення повноважень народного представництва (парламенту).

Прикладом існування уявного конституціоналізму може бути російська держава початку ХХ сторіччя. Тут конституціоналізм був ілюзорним через слабкість громадянського суспільства. Це дало підставу *М. Веберові* назвати російський конституціоналізм у 1906 році псевдоконституціоналізмом.

Як висновки даної теми слід навести твердження про те, що процес формування громадянського суспільства має природний темп, який не можна прискорити будь-яким

підштовхуванням. Адже зрілий громадянин починається з розвинутої свідомості, яка виникає з індивідуальних початків особистості. Розвивати їх можливо зусиллями самої особистості, її спрямованістю до постійного удосконалення.

Українське суспільство опинилося перед дилемою: чи знайти узгоджену модель взаємодії індивідуальної свободи, активності та ініціативи особистості з принципом обмеженого правління держави чи піти шляхом наступної модифікації державної моделі сильної влади при відчуженні її від народу. Поки можна нерідко бачити випадки використання влади бюрократією у своїх корпоративних інтересах, що все більше відсуває суспільство від влади та слугує запереченням громадянських прав індивідів.

План семінарського заняття

1. *Поняття громадянського суспільства і його характеристика. Концепція громадянського суспільства в суспільній думці, її генезис і розвиток.*
2. *Форми, типи громадянського суспільства в теорії і суспільній практиці.*
3. *Основи, принципи, умови і фактори його становлення і розвитку.*
4. *Співвідношення правової держави і громадянського суспільства: взаємодія і взаємозв'язок. Механізми захисту прав людини.*

Література

- Бжезінський З. Україна має стати європейською державою // Сучасність. – 1992. – № 9.
- Володин А.Г. Гражданское общество и политика в России: изменение парадигмы // Политические исследования. – 1998. – № 6. – С. 992-102.
- Гаджиев К.С. Концепция гражданского общества: идейные источники и основные вехи формирования // Вопрос философии. – 1991. – № 7.
- Геллнер Э. Условия воли: гражданское общество и его исторические соперники. – М., 1995.
- Голенкова З.Т. Гражданское общество в России // Социологические исследования. – 1997. – № 3.
- Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования. – М.: Институт государства и права АН СССР, 1991.
- Грицяк І., Кампо В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні: проблеми та перспективи // Розбудова держави. – 1993. – № 8.
- Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради. – 1990. – № 3.
- Дарендорф Р. От социального государства к цивилизованному обществу // Политические исследования. – 1993. – № 5.
- Ильин М.В., Кузнец Б.И. Две стороны одной медали: гражданское общество и государство // Политические исследования. – 1992. – № 1-2.
- Кочетков А.П. О формировании гражданского общества // Социально-политические науки. – 1992. – № 1.
- Левин И.Б. Гражданское общество на Западе и в России // Политические исследования. – 1996. – № 5. – С. 107-119.
- Перегудел С. Гражданское общество как политический феномен // Свободная мысль. – 1992. – № 9.
- Перегудел С.П. Новейшие тенденции в изучении отношений гражданского общества и государства // Политические исследования. – 1998. – № 1. – С. 137-148.
- Соловьев А.И. Три образа государства – три стратегии гражданского общества // Политические исследования. – 1996. – № 6.

- Шмиттер Ф. Соображение о гражданском обществе и консолидации демократии // Политические исследования. – 1996. – № 5.
- Козлихин И.Ю. Идея правового государства: история и современность. – СПб., 1993.
- Туров И.С. Общество как социальная система // Социально-политический журнал. – 1994. – № 7-8.
- Фотиев Г. Гражданское общество. – София, 1992.
- Шацкий Э. Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество // Политические исследования. – 1997. – № 6.

Теми рефератів

- 1. Джерела формування правової держави.*
- 2. Механізми захисту прав людини.*
- 3. Перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні.*

Питання для самоконтролю

1. Що таке громадянське суспільство? Відбиває дане поняття?
2. Що є основою громадянського суспільства? Чим відрізняється громадянське суспільство від держави?
3. Чому розвиток держави залежить від зрілості громадянського суспільства?
4. З чим пов'язано ототожнювання понять “держави” і “громадянське суспільство” до середини XVII сторіччя?
5. Порівняйте марксистську та соціал-демократичну інтерпретацію взаємовідносин держави і громадянського суспільства.